Ιωάννης Ηλιάδης

ΕΙΚΟΝΕΣ ΦΩΤΟΣ ΣΤΟ ΝΑΟ ΤΟΥ ΣΩΤΗΡΟΣ ΧΡΙΣΤΟΥ ΣΤΗ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ*

Ο ρόλος του φυσικού φωτός στη βυζαντινή εκκλησιαστική αρχιτεκτονική είναι ιδιαίτερα εμφανής στο καθολικό της Μονής Παναγίας Κοσμοσώτειρας (1152) στη Θράκη, όπου το εισερχόμενο φως τονίζει ορισμένους χώρους του ναού και ορισμένες παραστάσεις σε συγκεκριμένες ώρες της ημέρας καθ' όλη τη διάρκεια του έτους, όπως την παράσταση του Ευαγγελισμού και το γωνιαίο διαμέρισμα κάτω από το βορειοδυτικό τρουλλίσκο.[1] Στο χώρο αυτό είναι πολύ πιθανό ότι βρίσκεται ο τάφος του πρίγκιπα κτήτορα Ισαακίου Κομνηνού.

Άλλο παράδειγμα είναι ο ναός της Παναγίας Χαλκέων στη Θεσσαλονίκη.[2] Μετά από παρατηρήσεις και μετρήσεις διαπίστωσα ότι οι εισερχόμενες δέσμες φωτός διά των παραθύρων της κόγχης του ιερού και της νότιας κεραίας εστιάζονται στον τάφο του κτήτορα. Ο τάφος σε μορφή αρκοσολίου βρίσκεται στο εσωτερικό του ναού στη βάση του βόρειου τοίχου της βόρειας κεραίας (εικ. 1, 2).

Στην παρούσα εργασία παρουσιάζω τα πρώτα συμπεράσματα για το ρόλο του φυσικού φωτός στο ναό του Σωτήρος Χριστού στη Θεσσαλονίκη του δέκατου τέταρτου αιώνα (εικ. 3) καθώς και θέματα

* Θερμές ευχαριστίες οφείλω στην 9η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων Θεσσαλονίκης για την άδεια μελέτης και την παραχώρηση σχεδίων του ναού.

1 . Βλ. I. Iliadis, "The Panagia Kosmosoteira at Pherai (Vira): the natural lighting of the Katholikon," *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik* 55 (2005) 229-246· Ιωάννης Ηλιάδης, «Το Φως στο ναό της Κοσμοσώτειρας», *BF Band* 30, 571-588.

2 . Βλ. *Ο Ναός της Παναγίας Χαλκέων στη Θεσσαλονίκη. Μελέτη του φυσικού φωτός* (υπό δημοσίευση).

Εικ. 1

Εικ. 2

Εικ. 3

Εικ. 1: Παναγία Χαλκέων, τομή κατά μήκος, σχηματική απεικόνιση ακτίνων του ήλιου δια των παραθύρων της κόγχης του ιερού (χειμώνας - ώρα 10:45).
Εικ. 2: Ακτίνες του ήλιου στον τάφο του κτήτορα (χειμώνας - ώρα 11:00).
Εικ. 3: Ο ναός του Σωτήρος Χριστού στη Θεσσαλονίκη, άποψη από ΒΔ.

που συνδέονται με την απόδοση του φωτός σε σκηνές του εικονογραφικού προγράμματος.[3]

ΤΟ ΦΩΣ ΣΤΟ ΝΑΟ

Οι ακτίνες του ήλιου εισέρχονται σήμερα στο ναό μόνο τις πρωινές (ώρα 06:17, εικ. 4) και τις απογευματινές ώρες (18:00) του καλοκαιριού (εικ. 5).[4] Οι ψηλές οικοδομές νοτιοανατολικά και δυτικά του ναού αποκόπτουν σχεδόν εξ ολοκλήρου την είσοδο του ηλιακού φωτός.

Με βάση την παρατήρηση αυτή έχουμε τη δυνατότητα να σχεδιάσουμε την πορεία των ακτίνων του ήλιου στο εσωτερικό του ναού

3 . Βλ. Α. Ξυγγόπουλος, *Τέσσερεις μικροί ναοί τῆς Θεσσαλονίκης ἐκ τῶν χρόνων τῶν Παλαιολόγων*, Θεσσαλονίκη 1952, 67-75· Ε. Κουρκουτίδου-Νικολαΐδου - Α. Τούρτα, *Περίπατοι στη βυζαντινή Θεσσαλονίκη*, Αθήνα 1997, 40-44· Ε. Κουρκουτίδου-Νικολαΐδου, *Ναός του Σωτήρος Χριστού*, Αθήνα 2008· Π. Βοκοτόπουλος, «Οι μεσαιωνικοί ναοί της Θεσσαλονίκης και η θέση τους στα πλαίσια της βυζαντινής ναοδομίας», *Η Θεσσαλονίκη μεταξύ Ανατολής και Δύσεως*, Πρακτικά συμποσίου τεσσαρακονταετηρίδος της Εταιρείας Μακεδονικών Σπουδών, Θεσσαλονίκη 1982, 97-110.

4. Την 29η Ιουλίου η ανατολή του ήλιου 05:26 και η δύση 19:37.

Εικ. 4: Οι πρωινές ακτίνες του ήλιου (καλοκαίρι - ώρα 06:17).

Εικ. 5: Ακτίνες του ήλιου στα ΒΔ παράθυρα του τρούλλου (καλοκαίρι - ώρα 18:00).

στις υπόλοιπες ώρες της ημέρας και τις εποχές του έτους.

Το καλοκαίρι οι πρώτες ακτίνες του ήλιου εισέρχονται διά των τριών ανατολικών παραθύρων και κατευθύνονται στη δυτική περιοχή του τυμπάνου του τρούλλου (εικ. 6), όπου εικονίζεται η σκηνή της Μικράς Εισόδου, η ανάγνωση της αποστολικής περικοπής και η ανάγνωση του Ευαγγελίου.[5]

Ακολούθως, το ίχνος του φωτός κινείται προς το δάπεδο και στο χώρο του τάφου της νότιας κόγχης (εικ. 7), στη συνέχεια προς τη δυτική κόγχη (σημερινή είσοδο) (εικ. 8). Το μεσημέρι και το απόγευμα εστιάζεται στη βόρεια κόγχη, στο σημείο που ανασκάφτηκε κεραμοσκεπής τάφος (εικ. 9).[6] Το απόγευμα από τις 16:00 έως 18:00 το ίχνος του φωτός ανέρχεται προς την ανατολική πλευρά του τυμπάνου του τρούλλου στο σημείο που εικονίζεται η Απόλυση, ο Χριστός στη Θεία Λειτουργία και ο Ρωμανός ο Μελωδός (εικ. 10).[7]

Την άνοιξη και το φθινόπωρο οι συνθήκες φωτισμού διαφέρουν

---

5 . Βλ. Ε. Κουρκουτίδου-Νικολαΐδου, *Ναός του Σωτήρος Χριστού*, 95-96, εικ. 93-94.

6 . Βλ. Ε. Κουρκουτίδου-Νικολαΐδου, *Ναός του Σωτήρος Χριστού*, 24-39.

7 . Βλ. Ε. Κουρκουτίδου-Νικολαΐδου, *Ναός του Σωτήρος Χριστού*, 88 και 99, εικ. 87, 88 και 96.

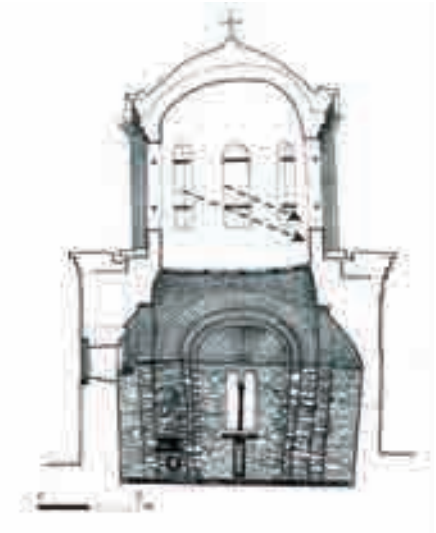

Εικ. 6: Τομή κατά πλάτος, σχηματική απεικόνιση των ακτίνων του ήλιου με κατεύθυνση τη νότια πλευρά του τυμπάνου του τρούλλου.

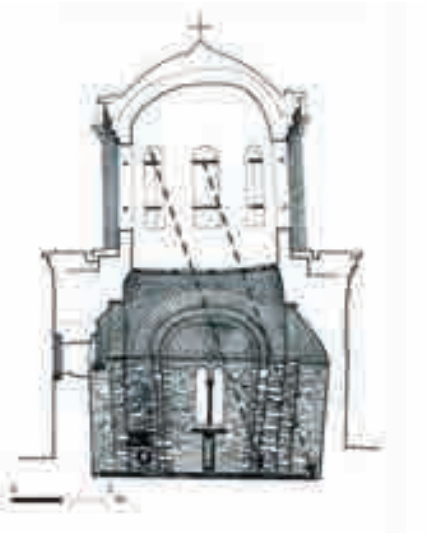

Εικ. 7: Τομή κατά πλάτος, σχηματική απεικόνιση των ακτίνων του ήλιου με κατεύθυνση τη νότια κόγχη.

Εικ. 8: Τομή κατά μήκος, σχηματική απεικόνιση των ακτίνων του ήλιου με κατεύθυνση τη δυτική κόγχη.

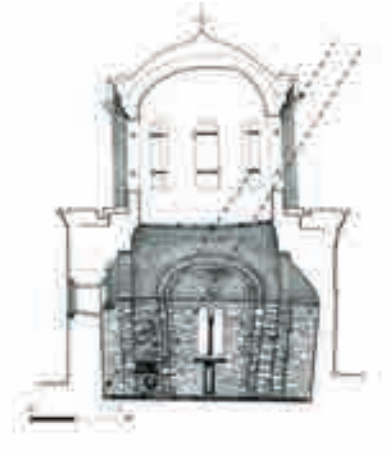

Εικ. 9: Τομή κατά πλάτος, σχηματική απεικόνιση των ακτίνων του ήλιου με κατεύθυνση τη βόρεια κόγχη.

Εικ. 10: Ακτίνες του ήλιου στη βάση της ανατολικής πλευράς του τυμπάνου του τρούλλου (καλοκαίρι- ώρα 18:00).

ελάχιστα από εκείνες του καλοκαιριού.

Τις πρωινές ώρες του χειμώνα ο ήλιος βρίσκεται στην κατεύθυνση του κεντρικού άξονα του ναού. Το φως διά των νοτιοανατολικών παραθύρων εστιάζεται στην σκηνή της ανάγνωσης της αποστολικής περικοπής, του Ευαγγελίου, του Χερουβικού ύμνου και της Μεγάλης Εισόδου (εικ. 11, 11.1). Το απόγευμα το φως κατευθύνεται στη βορειοανατολική πλευρά του τυμπάνου του τρούλλου στις σκηνές που εικονίζεται ο Χερουβικός Ύμνος, η Μεγάλη Είσοδος και η σκηνή της Απόλυσης (εικ. 12, 13).

Σύμφωνα με την παραπάνω ανάλυση φαίνεται ότι δέσμες φωτός κατευθύνονται στους τάφους τις μεσημεριανές ώρες σ' όλες τις εποχές εκτός από το χειμώνα, αφού το ύψος του ήλιου το μεσημέρι πλησιάζει τις 26°.[8]

Η παρατηρούμενη απόκλιση αιτιολογείται από την κλίμακα κατασκευής, δεδομένου ότι ο Ναός του Σωτήρος είναι μικρό ταφικό

8 . Για να φτάσει το φως στους τάφους στο εσωτερικό του ναού το ύψος του ήλιου πρέπει να είναι 50° έως 60° από τον ορίζοντα.

Εικ. 11: Σχηματική απεικόνιση των ακτίνων του ήλιου διά των ΝΑ παραθύρων του τρούλλου με κατεύθυνση τη ΒΔ πλευρά του τυμπάνου.

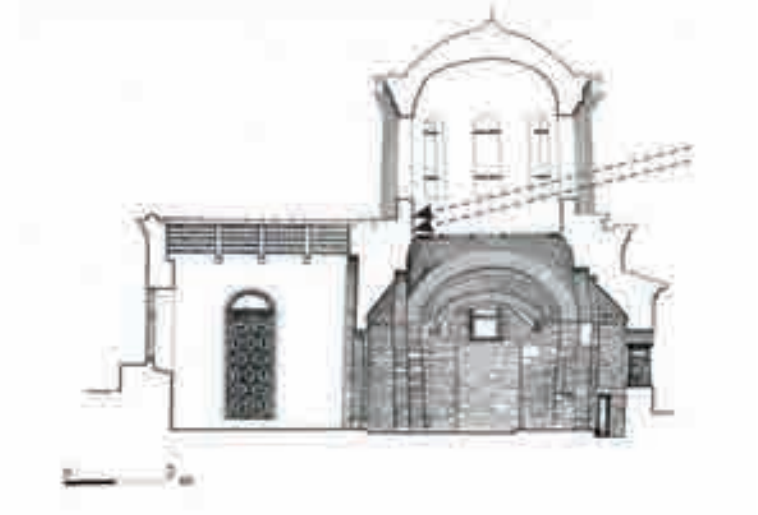

Εικ. 11.1: Τομή κατά μήκος, σχηματική απεικόνιση των ακτίνων του ήλιου διά των ΝΑ παραθύρων του τρούλλου με κατεύθυνση τη ΒΔ πλευρά του τυμπάνου.

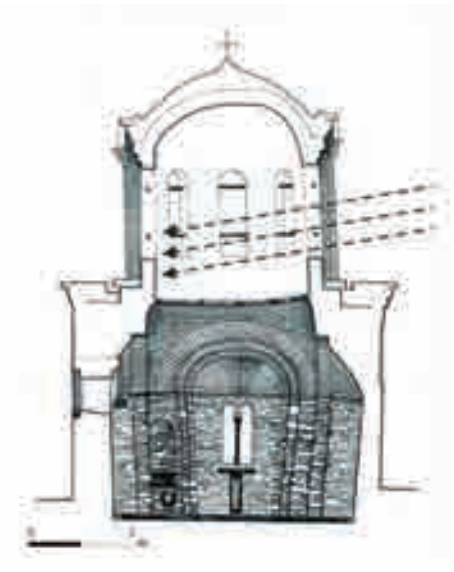

Εικ. 12: Τομή κατά πλάτος, σχηματική απεικόνιση των εισερχόμενων ακτίνων του ήλιου διά των ΝΔ παραθύρων του τρούλλου με κατεύθυνση τη ΒΑ πλευρά του τυμπάνου.

Εικ. 13: Σχηματική απεικόνιση των εισερχόμενων ακτίνων του ήλιου διά των ΝΔ παραθύρων του τρούλλου με κατεύθυνση τη ΒΑ πλευρά του τυμπάνου (χειμώνας).

παρεκκλήσι και δεν είναι δυνατόν να συγκριθεί με την Παναγία Κοσμοσώτειρα και την Παναγία Χαλκέων. Από την άλλη όμως μεριά τα ανασκαφικά δεδομένα δεν οδηγούν με ασφάλεια στην άποψη ότι η χρήση του ναϋδρίου ήταν ταφικό παρεκκλήσι επιφανών κτητόρων και ίσως πρόκειται για τάφο, ειδικότερα ο βόρειος, μοναχού που συνδέονταν με κάποιο τρόπο με το ναό.[9]

Η ΑΠΕΙΚΟΝΙΣΗ ΤΟΥ ΧΡΙΣΤΟΥ ΣΤΗΝ ΑΝΑΛΗΨΗ

Ο Χριστός στην Ανάληψη συνήθως εικονίζεται με κατεύθυνση Ανατολή - Δύση. Σε τρεις περιπτώσεις η κατεύθυνση είναι αντίστροφη,

9 . Βλ. Ε. Κουρκουτίδου-Νικολαΐδου, *Ναός του Σωτήρος Χριστού*, 38-39.

Εικ. 14: Ο Χριστός στην Ανάληψη.

δηλαδή εικονίζεται με κατεύθυνση Δύση - Ανατολή: στην Όμορφη Εκκλησιά στο Γαλάτσι (τέλος δέκατου τρίτου αιώνα), στη Μονή Βλατάδων στη Θεσσαλονίκη και στην Curtea de Arges (δεύτερο μισό του δέκατου τέταρτου αιώνα).[10] Στις τρεις παραπάνω περιπτώσεις πρέπει να προστεθεί και η Ανάληψη του Χριστού στον τρούλλο του Σωτήρος Χριστού (εικ. 14).

Η απεικόνιση του Χριστού στην Ανάληψη στο Ναό του Σωτήρος Χριστού με αντίστροφη φορά παρουσιάζει ενδιαφέρον επειδή είναι πιθανόν ο ναός να κτίστηκε μετά το τέλος του κινήματος των Ζηλωτών. Την περίοδο αυτή Αρχιεπίσκοπος Θεσσαλονίκης ήταν ο Γρηγόριος Παλαμάς (1355–1359) και μετά ο Νείλος Καβάσιλας (1361–

10. Βλ. Τ. Παπαμαστοράκης, *Ο διάκοσμος του τρούλου των ναών της παλαιολόγειας περιόδου στη Βαλκανική χερσόνησο και την Κύπρο*, Αθήνα 2001, 64. Η παράσταση του Παντοκράτορα στο Καθολικό της Μονής Βλατάδων είναι επιζωγραφισμένη. Συνήθως όμως ακολουθείται η αρχική απεικόνιση.

Εικ. 15: Ο Παντοκράτορας στον τρούλλο
του καθολικού την Μονής Βλατάδων.

1363). Λίγα χρόνια αργότερα ιδρύθηκε το Καθολικό της Μονής Βλατάδων, όπου ο Παντοκράτορας στον τρούλλο εικονίζεται επίσης με αντίστροφη φορά (εικ. 15).

Από τη σύντομη ανάλυση του θέματος καταλήγω στο συμπέρασμα ότι η αντίστροφη απεικόνιση του Χριστού στην Ανάληψη μάλλον συνδέεται με τον ταφικό χαρακτήρα του ναού. Η αντίστροφη απεικόνιση του Χριστού στην Ανάληψη σε συνδυασμό με την πορεία των ακτίνων του ήλιου στο εσωτερικό του ναού έχει ιδιαίτερο συμβολισμό. Ο Χριστός υποδέχεται τους θανόντες στη βασιλεία των ουρανών. Από το φυσικό φως, το οποίο στον πρόσκαιρο κόσμο εναλλάσσεται με τη νύχτα, οι θανόντες οδηγούνται στο ανέσπερο φως, που είναι ο ίδιος ο Θεός.

Εικ. 16: Ο Χριστός σε ελλειψοεδή Δόξα στην ανατολική πλευρά του τυμπάνου του τρούλλου.

Ο ΧΡΙΣΤΟΣ ΣΕ ΕΛΛΕΙΨΟΕΙΔΗ ΔΟΞΑ

Στο τύμπανο του τρούλλου πάνω από την κόγχη του ιερού βήματος και ανατολικά του κεντρικού κατακόρυφου άξονα εικονίζεται ο Χριστός σε ελλειψοειδή Δόξα. Η θέση της απεικόνισης του Χριστού βρίσκεται στην ίδια κατεύθυνση με τις εισερχόμενες ακτίνες του ηλίου στην εαρινή ισημερία και το θερινό ηλιοστάσιο (εικ. 16).

Ο ΗΛΙΟΣ ΚΑΙ Η ΣΕΛΗΝΗ

Στη βορειοανατολική πλευρά του τρούλλου πάνω από τα κεφάλια των Αποστόλων εικονίζεται ο ήλιος ως δύο επάλληλοι πύρινοι δίσκοι με τέσσερις ακτίνες ο καθένας και με θερμό κόκκινο χρώμα, με δια-

φορετικούς όμως χρωματικούς τόνους. Στην εκ διαμέτρου απέναντι πλευρά εικονίζεται η σελήνη ως πανσέληνος. Η απεικόνιση του ήλιου και της σελήνης στην παράσταση της Ανάληψης έχουν την προέλευσή τους σε λειτουργικά κείμενα και σε ψαλμούς.[11]

Η ταυτόχρονη θέασή τους δεν είναι άγνωστη στο φυσικό κόσμο.[12] Σε ορισμένες εποχές του έτους την στιγμή της ανατολής του ηλίου η πανσέληνος βρίσκεται στη δύση σε εκ διαμέτρου αντίθετη θέση.

Η απεικόνιση του ήλιου με δύο δίσκους και ακτίνες πιθανόν παραπέμπει στην κίνησή του που είναι πιο αισθητή την στιγμή που ανατέλλει.[13] Η θέση του εικονιζόμενου ήλιου στον τρούλλο ταυτίζεται οπτικά με τη θέση του στο ουράνιο στερέωμα τη στιγμή της ανατολής την περίοδο του καλοκαιριού.

ΟΙ ΣΚΗΝΕΣ ΤΗΣ ΘΕΙΑΣ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΑΣ[14]

Η παράσταση της Θείας Λειτουργίας εκτυλίσσεται σε συνεχή ζώνη στο τύμπανο του τρούλλου μεταξύ των παραθύρων και της βάσης του τρούλλου. Τα παράθυρα είναι ψηλά και φτάνουν μέχρι το σημείο

11. Βλ. Ε. Κουρκουτίδου-Νικολαΐδου, *Ναός του Σωτήρος Χριστού*, 57-63.

12. Εκτός από την άνθηση των ανθρωπιστικών σπουδών στη Θεσσαλονίκη πραγματοποιήθηκαν σημαντικά βήματα στις θετικές επιστήμες. Υπήρχε πλήθος επιστημόνων με σημαντικό έργο, όπως ο Νικηφόρος Βλεμμύδης, ο Μανουήλ Βρυέννιος, ο Θεόδωρος Μετοχίτης, ο Νικηφόρος Γρηγοράς, ο Νικόλαος Καβάσιλας κ.ά.

13. Εάν η ίδρυση του ναού χρονολογείται περίπου το 1350, τότε το εικονογραφικό πρόγραμμα πιθανόν ολοκληρώθηκε τουλάχιστον δύο έως τρία χρόνια μετά, δηλαδή το 1353-54. Με βάση τα στοιχεία αυτά και με τη βοήθεια υπολογιστικού προγράμματος είναι δυνατόν να υπολογίσουμε την εποχή ταυτόχρονης θέασης Ήλιου - Πανσελήνου. Εάν αποκλείσουμε τους χειμερινούς μήνες, εξαιτίας των ακατάλληλων για αγιογράφηση καιρικών συνθηκών, τότε οι πιθανές ημερομηνίες του 1353 ήταν η 18η Μαΐου, 17η Ιουλίου, 14η Σεπτεμβρίου και 11η Νοεμβρίου, ενώ το 1354 ήταν η 9η Μαρτίου, 7η Μαΐου, 4η Αυγούστου και η 2α Οκτωβρίου. Το υπολογιστικό πρόγραμμα ακολουθεί το Ιουλιανό ημερολόγιο και για το λόγο αυτό χρειάζεται στις παραπάνω ημερομηνίες να υπολογίσουμε συν 13 ημέρες.

14. Το θέμα αυτό αποτέλεσε τμήμα της ανακοίνωσής μου στην 4η Διεθνή Στρογγυλή Τράπεζα της International Lychnological Association που πραγματοποιήθηκε στη Θεσσαλονίκη από τις 11 ως τις 14 Οκτωβρίου 2011 με θέμα το φωτισμό στο Βυζάντιο. Το θέμα της ανακοίνωσης ήταν: *Το φως, τα φωτιστικά και η απόδοση του φωτός σε τοιχογραφίες βυζαντινών ναών*.

Εικ. 17: Η σκηνή της Μικράς Εισόδου.

που αρχίσει η ζώνη των Αποστόλων.[15]

Η απόδοση του φωτός στις σκηνές μας οδηγούν στις παρακάτω εκδοχές σχετικά με τη θέση της φωτιστικής πηγής:

α. Η πηγή είναι ψηλά στο κέντρο του τρούλλου και η φωτοσκίαση στις σκηνές ακολουθεί την κυκλική φορά από αριστερά προς δεξιά ως προς τον εισερχόμενο θεατή.[16]

β. Η πηγή φωτός είναι ο ήλιος που εικονίζεται στη βορειοανατολική πλευρά του τρούλλου.

Από τις σκηνές της Θείας Λειτουργίας περιγράφω το φως στη σκηνή της Μικράς Εισόδου και της Ανάγνωσης του Ευαγγελίου.

---

15. Το ύψος τους είναι 1.70 μ. και η απόσταση της ποδιάς από τη βάση του τρούλλου 0.80 μ.

16. Εξάλλου την ίδια κατεύθυνση έχει το εισερχόμενο στο ναό φυσικό φως.

Η ΣΚΗΝΗ ΤΗΣ ΜΙΚΡΑΣ ΕΙΣΟΔΟΥ

Μπροστά από την Ωραία Πύλη στέκονται ο διάκονος με το Ευαγγέλιο, ο νέος που κρατάει κηροπήγιο και ο Ιεράρχης που σύμφωνα με την επιγραφή είναι ο Άγιος Γρηγόριος ο Θεολόγος (εικ. 17).

Ο ζωγράφος απέδωσε τη φλόγα του κεριού με χρυσοκόκκινο χρώμα, τα πρόσωπα και τα αντικείμενα της σκηνής με διαφορετική χρωματική ένταση. Πιο έντονα απέδωσε με λευκό φως το πρόσωπο του αγίου, ενώ το Ευαγγέλιο και τα χρυσά άμφια με χρυσοκίτρινο φως. Η απόδοση του φωτός στον Γρηγόριο τον Θεολόγο διαφέρει από τις δύο άλλες εικονιζόμενες μορφές. Δεν μπορούμε να προσδιορίσουμε εάν ο φωτισμός προέρχεται από το φως του κεριού, του φυσικού φωτός ή είναι το φως που συνέλαβε ο ζωγράφος εκφράζοντας ένα χώρο υπερβατικό.

Στη σκηνή της Μικράς Εισόδου ξεχωρίζει η αετωματική επίστεψη του πρόπυλου του ιερού βήματος, που ο ζωγράφος την απέδωσε χρωματικά με έντονο χρυσοκίτρινο φως. Το πρόπυλο εικονίζεται ψηλότερα από τις ποδιές των δύο νοτιοδυτικών παραθύρων και βρίσκεται απέναντι από τα ανατολικά παράθυρα του τρούλλου. Δια των παραθύρων εισέρχονται οι πρωινές δέσμες φωτός κυρίως την περίοδο του καλοκαιριού και φτάνουν άμεσα στο σημείο που εικονίζεται το πρόπυλο.

Η ΑΝΑΓΝΩΣΗ ΤΟΥ ΕΥΑΓΓΕΛΙΟΥ

Πάνω στον άμβωνα στέκεται διάκονος με δύο νέους (εικ. 18). Ο διάκονος διαβάζει το Ευαγγέλιο και κρατάει λαμπάδα με φλόγα στο μπλε ανοικτό χρώμα. Ο ένας από τους δύο νέους κρατάει επίσης λαμπάδα με φλόγα στο ανοικτό κόκκινο χρώμα.

Τα πρόσωπα της σκηνής φωτίζονται και από το φως των κεριών. Αντίθετα, το Ευαγγέλιο και τα άμφια του διακόνου φωτίζονται από λευκό φως. Ο ζωγράφος με τον τρόπο αυτό ήθελε να αποδώσει την πνευματικότητα της σκηνής.

Με τις παρατηρήσεις μου αυτές επιχείρησα να προσεγγίσω, αφε-

Εικ. 18: Η σκηνή της ανάγνωσης του Ευαγγελίου.

νός, το ρόλο του φυσικού φωτός στο εσωτερικό του ναού του Σωτήρος Χριστού στη Θεσσαλονίκη και, αφετέρου, τον τρόπο απεικόνισης του φωτός στην τοιχογραφία του τρούλλου.